

**Фундування народних училищ польською громадою Правобережжя
(перша половина XIX ст.)**

У статті проаналізовано феномен фондушового шкільництва як унікального прикладу добродчинної підтримки початкової освіти з боку польської громади Правобережжя першої половини XIX століття. Подано детальні відомості про засновані представниками польської громади краю фондушові школи у Волинській, Подільській та Київській губерніях

Дослідження добродчинності у сфері освіти, на нашу думку, знаходиться на стику кількох наукових галузей – історії та історії педагогіки, соціології та соціальної педагогіки, етнології та етнопедагогіки. Аналізуючи наукові розробки з проблеми добродчинності у сфері освіти, можна виділити кілька основних типів джерел. Першорядне значення для виконання роботи мають численні архівні джерела, представлені в Київському державному історичному архіві та архівах Київської, Житомирської, Волинської, Полтавської областей, Кам'янець-Подільському державному історичному архіві, державному історичному архіві м.Києва.

Заслуговує на увагу історичний фактологічний матеріал щодо добродчинного внеску місцевої громади на розвиток освіти в окрузі, вміщений у численних спогадах, опублікованих переважно протягом другої половини XIX – початку XX ст. в Росії, Україні, Польщі. Це, насамперед, спогади Г. Олізара, Т.Бобровського, Я.Корнецького, М.Дубецького, І. Кулжинського, І.Сбітнева, А.Іванського та ін. [1-6]. Певне загальнонаукове тло проблеми добродчинності створюють наукові праці істориків, соціологів, етнологів, педагогів другої половини XX – початку XXI століття, де висвітлюється місце та роль добродчинності серед інших соціальних та етнонаціональних феноменів. Так, у роботі Л. Березівської досліджується освітньо-виховна діяльність просвітницьких товариств у м. Києві (друга половина XIX – початок XX ст.); Н. Побірченко – просвітницькій діяльності українських громад; О. Буравський – ролі польської етнічної меншини у розвитку освіти Волині; Л. Вовк – розвитку громадсько-педагогічного сподвижництва в Україні; І.Добрянський та В. Постолатій – ролі громадської і приватної ініціативи в розвитку освіти в Україні; С. Коляденко – розвиткові добродчинності як чинника діяльності Кременцького ліцею; С.Чуйко – місцю і ролі добродчинності місцевих громад у становленні ліцеїв України тощо.

Концепція дослідження проблеми фондушового шкільництва та участі польської громади в його становленні ґрунтується на тому, що соціокультурна місія добродчинності місцевих громад першої половини XIX століття була спрямована на усунення причин соціальної незахищеності дітей та молоді, а не лише наслідків. Це її принципова відмінність від більш

ранніх форм доброчинності у вигляді милостині, опіки та призріння. Крім того, доброчинність етнічних громад зазначеного періоду орієнтувалася почасти не на щоденні потреби соціально незахищених груп дітей та молоді (одяг, взуття, книги, харчування), а на перспективні соціалізаційні цілі (фінансова підтримка у процесі навчання; створення початкових навчальних закладів повним коштом місцевого шляхтича чи костьолю; забезпечення народної школи обладнанням, приладами, літературою, які використовувалися довгі роки).

Домінування доброчинної діяльності польської громади Правобережжя у першій половині XIX століття (порівняно з іншими етнічними громадами) пояснюється двома головними чинниками: по-перше, тим, що переважна більшість земель на величезній території правобережних губерній належала представникам польської знаті, і вони виступали головними суб'єктами доброчинності у сфері освіти, оскільки складали соціальну еліту багатьох губерній, яка за рівнем достатку перевищувала представників колишньої козацької старшини на Лівобережжі й Слобожанщині; по-друге, доброчинність поляків у сфері освіти була з самого початку більш організованою, оскільки польське шкільництво до моменту останнього поділу Польщі (1795) управлялося Комісією Народної освіти – фактично міністерством освіти, управлінські традиції якого перейшли до російського освітнього відомства [7].

Здійснений аналіз архівних джерел та наукової літератури дає змогу визначити головні види фондушів на Правобережжі у першій половині XIX століття, які надавалися народним школам з боку польської етнічної громади:

1.Вічні фондуші. Це вид доброчинної пожертви на заснування і діяльність народного училища (школи), коли кошти виплачувалися з певної маєтності чи нерухомості шляхтича (земельних угідь, крамниць, аптек, будинків тощо) щорічно у вигляді чітко оговореної суми. Оформлена з доброчинником угода при цьому засвідчувалася нотаріально і набувала форми юридичного документа, який брався до уваги кожного разу, як здійснювався продаж, аренда, передача визначеної власності у спадок тощо. Окремим видом вічних фондушів були духовні заповіти на користь навчальних закладів.

2.Одноразові фондуші. Це переважно грошові пожертви, які надавалися початковим школам Правобережжя з боку представників місцевої польської громади одноосібно чи в груповому вигляді. У першій половині XIX століття ці кошти залишалися в касі навчального закладу і по можливості віддавалися під відсотки у вигляді позик; отримані відсотки використовувалися для потреб навчального закладу. Згодом, з розвитком в Україні фінансово-банківської справи, такі капітали віддавалися до банку на тих само умовах (з використанням відсотків).

3.Стипендіальні фондуші. Це фактично різновид одноразових фондушів, з тією лише різницею, що їх призначення було чітко визначеним у вигляді стипендії на навчання одного або певної кількості учнів. Стипендія виплачувалася у вигляді відсотків з наданого доброчинником капіталу;

часто вона носила ім'я доброчинника або за його бажанням – іншої особи. Зазначимо, що у фундушових народних школах стипендіальна форма фундушів використовувалася досить рідко, оскільки весь навчальний заклад і так знаходився на повному утриманні доброчинника.

4. Пансіони (конвікти). Це доброчинна пожертва на утримання учнів під час їх навчання; була особливо розповсюдженою на Правобережжі в першій половині XIX століття, але на рівні гімназій, а в народних школах фактично не використовувалася.

У 1802-1803 рр. було закладено основи фундушового шкільництва; цей досвід з часом розповсюдився на всі підросійські території. На Правобережжі школи існували за польською системою управління Едукаційної комісії (Комісії Народної освіти або ж КЕН) [8]. В цей час і були створені приходські фундушові училища в тому стані, в якому вони існували фактично протягом ста років. Як тільки були обнародовані „Попередні правила...”, у другій половині 1803 р. численні представники польської громади Правобережжя відгукнулися і стали відкривати у своїх маєтках приходські народні школи. Забезпечуючи навчальні заклади фундушами, доброчинники оформляли це у вигляді „записів”, які були обов'язковими і для їхніх спадкоємців, і для наступних власників маєтностей [9 : 7].

IX глава «Статуту навчальних закладів» 1807 р. розкриває права фундаторів приходських училищ; параграф 1 надавав право кожному фундатору або його спадкоємцеві самому призначати вчителя для своєї школи [9 : 39]. Зразком доброчинного фундуша на заснування приходської школи може бути запис брата Тадеуша Чацького – Михайла, який зробив його для створення школи у с. Сільце Волинської губернії. Фундатор окреслив свою пожертву так: „визнаючи необхідність парафіяльної школи, наступні накладаю умови і фундуші, забезпечені на селі Сільце при костелі парафіяльності латинського обряду, таку школу парафіяльну закладаю я на весь мій селецький ключ¹”. Сутність фундушового запису М.Чацького полягала в такому: «1. Протягом півроку визначу одну частку поля, що має 30 моргів, чи загалом 6 тис. 250 ліктів квадратних варшавських, з яких кожен рівним є двом тисячам 640 часткам десятим давньої стопи паризької. Понад це додаю сіножатеї 2 морги, а також призначаю на парафіяльний сад 2 морги. Першим разом насіння, обробіток ґрунту й саду, садіння дерев, городних культур і огорожу саду зроблю своїм коштом; поставлю також будинок для директора. 2. За кожною зміною власника цих земель, з причини смерті чи з причини продажу цього ключа, до якого нинішня фундація прив'язана. Новий власник складе 30 корців жита за вартістю згідно з ціною, яка буде в той тиждень, коли власник посяде маєток. 3. Від кожного діди́ча, чий діти ходять до школи, одноразово вартість півкорця жита, а по закінченні стільки само до каси школи має дати. Незаможні, що

---

¹ Ключ – маєтності (земельні угіддя), об'єднані належністю до одного власника (родини власників), названий за населеним пунктом, де знаходився центральний маєток шляхтича (дворянина).

засвідчує власник земель і священник, від цієї повинності звільняються. 4. Ті, чий діти будуть вчитися, щороку мають допомагати директорові обробити город і сад. 5. Аби заохотити дітей до науки, визначаю щороку 18 злотих для того, хто в поведінці і науках буде першим; під час річних іспитів жінки, що прядуть, своє прядиво приносять, і та, що найтонше спряде, дістане від мене 18 злотих. Ця нагорода вручатиметься в присутності учнів обох статей. 6. Крім того, щорічно призначаю 300 злотих на оплату директора, яка буде видаватися в чотири чверті. 7. Роблячи цей фондуш, застерігаю, що директор підлягає лісовому уставу для всіх мешканців і селян цього місця, заводити шинок і торгувати спиртним не може» [10 : 325].

Повні відомості про фондушові народні училища Правобережжя першої половини ХІХ століття, засновані польською громадою, подано в таблиці 1.

Таблиця 1.

Відомості про фундаторів народних училищ та засновані ними фондуші на Правобережжі [9 : 74-160]

№ п\п	Відомості про фундатора	Назва училища	Відомості про фондуш	Віднайдені відомості про подальшу долю фондуша
1.	Власник с.Кривине, князь Максиміліан Яблоновський	Кривинське	Фондуш затверджено в квітні 1828 року; відповідав капіталу 1575 руб.; додатково 1000 руб.	До 1851 року фондуш не було зреалізовано; училищна рада запропонувала передати його на утримання Аннопільського народного училища, але спадкоємець князя Владислав Яблоновський додав коштів і училище було відкрите в 1851 році.
2.	Князь Станіслав Яблоновський	Аннопільське	Капітал фондуша не окреслено; фундатор утримував його повністю власним коштом;	З 1818 року фундатор припинив утримання училища і справа розглядалася в Фондушовій комісії. Згодом частина мастку була куплена

			оплачував в училищі також 2-3 найбідніших учні на повному своєму утриманні	генералом Івковим, який не прийняв на себе зобов'язань утримання училища, але був згоден робити це неформально, добровільно. У 1886 році новий власник погодився на заміну фондуша щорічними виплатами в сумі 200 руб., а з 1899 року взагалі відмовився його утримувати
3.	Князь Іосиф Чарториський	Старо-Олексинецьке	Фондуш 1803 року на повне утримання училища без вказівки на конкретну суму фондука	До 1815 року училище не діяло; новий власник земель Гаврило Ржищевський вніс необхідну недоїмку в 1838 році після рішення Фондушової комісії. У 1900 році судова справа продовжувалася, оскільки син Г.Ржищевського Олександр відмовив училищу у підтримці фондуша
4.	Вотчинник м.Горохова Валеріан-Антоній Стройновський	Горохівське	Фондуш 1803 року на повне утримання училища	Спадкоємиця В.Стройновського графиня Валерія Тарновська продовжила утримання училища; у 1852 р. фондуш оцінювався приблизно 4200 руб.
5.	Поміщик	Волочиське	Фондуш	Настоятель

	Фридріх Мошинський		1803 року на повне утримання училища	Волочиського римсько-католицького костьола Іоанн Ігнатовський у 1818 році додатково зобов'язався утримувати в цьому училищі 5 незаможних сиріт
6.	Поміщик Христофор Мясковський	Устилугське	Фундуш 1803 року на повне утримання училища	У 1821 році училище було переведене в Устилуг
7.	Князь Іосиф Чарториський	Корецьке	Фундуш 1803 року на повне утримання училища	Спадкоємиця Маріанна Потоцька обернула фундуш на капітал 16146 злотих. Після повстання 1831 року половина маєтку була віддана до казни, тому надалі утримання училища здійснювалося наполовину казною і спадкоємцями Потоцьких
8.	Князь Костянтин Чарториський	Клеванське	Фундуш 1820 року на суму 2500 руб.	У 1852 році приміщення училища згоріло і заняття не проводилися до 1854 року.
9.	Порицький пробощ Іван Шевальє та таємний радник Тадеуш Чацький	Порицьке	Фундуш 1810 року, капітал 6000 злотих	Училище не діяло після польського повстання 1831 р. до 1834 року
10.	Поміщик с.Несвіжа Іван Маєвський	Несвіжське	Фундуш 1803 року на повне утримання училища	Училище було відкрите в 1815 році і діяло до 1832 року. Спадкоємець маєтку

				А.Омецінський відкрив училище знову в 1852 році
11.	Поміщиця м.Полонного Іозефіна з князів Любомирських	Полонське	Фундуш 1803 року на повне утримання училища	До 1810 року, а також з 1832 по 1834 рік училище не діяло
12.	Поміщиця Маріанна Вільга (Потоцька)	Голобське	Фундуш 1803 року на повне утримання училища	До 1821 року і з 1832 до 1835 року училище не діяло. Спадкоємець маєтку поміщик Подгороденський прийняв фундушові зобов'язання
13.	Граф Михайло Чацький	Селецьке	Фундуш 1803 року на повне утримання училища	У 1804-1812 та в 1832-1834 рр. училище не діяло
14.	Воевода Михайл Колюмна-Валевський	Тучинське	Фундуш 1803 року на повне утримання училища	До 1815 року училище не діяло
15.	Великий коронний хорунжий Іван Стецький та княгиня Доротея Любомирська	Невірківське	Фундуш 1803 року на повне утримання училища	Княгиня Д. Любомирська пожертвувала у 1820 році будинок в Невіркові з городом при ньому для вміщення в будинку 24 сиріт обох статей з їх наглядачами та вчителем і вчителькою. Натомість у 1851 році спадкоємець маєтку поміщик Малинський відмовився утримувати притулок, тому призначене на

				нього утримання було повернене на училище
16.	Графиня Кунегунда Чацька	Літовижське (Острозьке)	Фундуш 1803 року на повне утримання училища	З 1832 по 1835 рік училище не діяло
17.	Поміщик Іосиф Корша	Перевальське	Фундуш 1800 року на повне утримання училища	У 1832-1834 рр. училище не діяло
18.	Власниця м.Троянова Щенсна Дзялинська	Троянівське	Фундуш 1803 року на повне утримання училища	У зв'язку з відсутністю учителя училище не діяло у 1822-1824 рр. Після закриття училища в 1832 році училищний будинок згорів, училище не діяло до 1836 року
19.	Вотчинник Мізочського ключа Христофор Карвіцький	Мізочське	Фундуш 1803 року на повне утримання училища	Училище не діяло у 1813-1826 та в 1832-1833 рр.
20.	Поміщик Луцького повіту Домінік Чацький	Бережницьке	Фундуш 1803 року на повне утримання училища	Відкрите в 1811 році і діяло до 1832 року. Фундатор виїхав після польського повстання за кордон, маєтки разом з фундушовими зобов'язаннями були передані в казну
21.	Власник м.Степані граф Станіслав Ворцель	Степанське	Фундуш 1803 року на повне утримання училища	м.Степань у 1833 році за борги власника було передане разом з фундушовими

				зобов'язаннями казни
22.	Власниця м.Локач Маріанна Вільга (Потоцька)	Локачське	Фундуш 1803 року на повне утримання училища	До 1817 року училище не відкривалося.
23.	Власник м.Деражня Тадеуш Божидар-Подгороденський	Деражненське	Фундуш 1803 року на повне утримання училища	При училищі на беззвітному утриманні фундатора додатково утримувалися 4 незаможних учні (конвіктори). У 1832-1835 рр. училище не діяло
24.	Граф Олександр Хоткевич та Дорогостайські ченці кармеліти «взуті»	Млинівське	Фундуш 1803 року на повне утримання училища	Училище не існувало аж до 1836 року
25.	Поміщик Ігнатій Ротаріуш та Маріанна Фрокет	Теофіпольське	Фундуш 1803 року на повне утримання училища (І.Ротаріуш) та фундуш 1820 року (М.Фрокет)	Фундуш М.Фрокет призначався для незаможних учнів і складав 500 руб. У 1833 році училище було перетворене на повітове дворянське зі збереженням фундушів
26.	Власники м.Рівного Іосиф і Людвіга Любомирські	Рівненське	Фундуш 1803 року на повне утримання училища	У 1828 році додатковий фундуш надав князь Фрідріх Любомирський (400 злотих)
27.	Таємний радник Тадеуш Чацький	Брусилівське	Фундуш 1797 року на повне утримання училища	З причини нестачі капіталів училище не було відкрите до 1851 року
28.	Римсько-католицьке біле духовенство	Білоцерківське	Фундуш 1780 року на повне	Безперервно існувало з 1804 по 1831 р.

			утримання училища	
29.	Граф Болеслав Станіславович Потоцький	Немирівське	Фундуш 1838 року на повне утримання училища	Немає додаткових відомостей

Держава прагнула до контролю над фондушовими училищами та коштами, що для них призначалися. Височайшим указом від 21 грудня 1807 р. було затверджено Положення про розпорядження фондушами, що належать до Віленського університету та училищ цього округу. Цим документом встановлено постійну приналежність фондушів тим навчальним закладам, для яких вони призначалися. Неперервність фондушових зобов'язань була виражена також у «Правилах для приходських училищ Київської, Подільської та Волинської губерній» від 8 листопада 1845 р. У п.56 „Правил“ визначено неперервність і обов'язковість фондушових зобов'язань, причому скасування навчального закладу взагалі не розглядалося, якщо це було фондушове училище, навіть за умови неакуратного фінансування з боку доброчинників. У цьому пункті зазначено, що „у випадку нерегулярності виплат на утримання фондушових училищ, треба діяти за правилами для зняття казенних недоїмок з приватних осіб або ж за особливими правилами, записаними в актах“ [9 : 48].

На початку ХІХ століття для управління матеріальною стороною приходської системи освіти функціонувала Фондушова комісія, тому училищне відомство здійснювало лише загальне керівництво. Смотритель, як безпосередній керівник приходських училищ повіту, вів рахунки кожного з них як за доповідними учителів, так і за результатами власних оглядів училищ. Перед початком кожного нового навчального року смотритель був зобов'язаний передбачати майбутні доходи училища з урахуванням всіх доброчинних коштів. Йому також передавалися кошти, які поступали до училища поза очікуваними, і повинні були зберігатися в касі училища [9 : 56].

Права й обов'язки штатного смотрителя щодо приходських шкіл і його становище серед навчально-адміністративних властей училищного відомства після 1832 року до певної міри збереглися, як і на початку ХІХ століття. Різниця полягала в тому, що на початку ХІХ століття смотрителі у випадку недоплати по фондушах доповідали про це Фондушівій комісії, яка займалася розслідуванням справи і судовими розглядами. З 1832 року сфера діяльності смотрителя розширилася – він став сам займатися проблемами фондушового забезпечення народних училищ [9 : 56].

Фондушове шкільництво збереглося протягом фактично усього досліджуваного нами періоду. Так, у 1900 р. на фондушові кошти утримувалися 26 училищ у Волинській губернії і 3 – в Київській. Це попри те, що фондушовий період, як писав один з інспекторів народних училищ у 1900 році, залишив на століття наперед „недобру спадщину у вигляді

нескінченної судової тяганини, що продовжується і донині, коли доводиться крок за кроком відстоювати не лише окремі фондушові записи, але в деяких випадках навіть кожен пункт цих умов“ [9 : 38].

Таким чином, фондушове шкільництво Правобережжя першої половини ХІХ століття стало унікальним прикладом доброчинної пожертви з боку польської громади Правобережжя. Фондуші народних училищ цього регіону збереглися почасти аж до початку ХХ століття, даючи змогу дітям селян отримувати початкову освіту без залучення додаткових власних коштів і без додаткової державної підтримки.

Список використаних джерел і літератури:

- 1.Кулжинский И.Г. Воспоминания о Волыни. – Б.м., б.р. – 26с.
- 2.Сбитнев И.М. Записки Ивана Матвеевича Сбитнева. Из времен учреждения на Волыни и Подолии, после восстания 1831 г., русских школ взамен польских.–К.–1887.–94 с.
- 3.Olizar G. Pamiętniki. 1798-1865. – Lwów: Nakł. Księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1892. – 300s.
- 4.Dubiecki M. Młodzież polska w Uniwersytecie Kijowskim przed rokiem 1863. – Kijów: Nakł.księgarni Leona Idzikowskiego, 1909. – 88s.
- 5.Bobrowski T. Pamiętniki. – t.1. – Kijow: Nakł. Księgarni L.Idzikowskiego, 1909. – 212 с.
- 6.Iwański A. Pamiętniki 1832-1876. – Kraków, 1980. –332 s.
- 7.Сейко Н. А. Доброчинність у сфері освіти в Україні (ХІХ – початок ХХ століття) : Київський учбовий округ : монографія / Н. А. Сейко. — Житомир : Вид-во ЖДУ, 2006. — 455 с.
- 8.Сейко Н. А. Едукаційна комісія / Н. А. Сейко // Енциклопедія освіти / Акад.пед.наук України ; головний редактор В.Г. Кремень. — К. : Інком, Інтер, 2008. — С. 247.
- 9.Приходские фондушеские училища в Юго-Западном крае: их возникновение и средства содержания // Приложение к Циркуляру по управлению Киевским учебным округом за 1900 г. — 189 с.
10. Zasztowt L. Kresy 1832 — 1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczpospolitej. — Warszawa, 1997. — 445 s.

Seyko N. A. Charitable Contribution to Public Specialized Schools by the Polish Right Bank Society.

The article analyzes the phenomenon of schooling charitable contribution as a unique example of charitable support of the primary education by the Polish Right Bank Society in the first half of the ХІХ century. The detailed data about the established schools sponsored by the representatives of the Polish Society in Volyn, Podillya and Kiev counties are given.